

Ewa DZIWOSZ
Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław
ewadziwosz@tlen.pl

MINUSY PROGRAMU RODZINA 500 PLUS

Streszczenie. Przedmiotem artykułu jest krytyczna refleksja dotycząca programu polskiego rządu Rodzina 500 Plus, zakładającego wsparcie finansowe dla rodzin w celu zwiększenia dzietności w Polsce. Artykuł koncentruje się na relacji pomiędzy ekonomią a kulturą, szczególnie na wpływie założeń programu na wizerunek polskiej kobiety, który od momentu uzyskania przez nią praw wyborczych uległ zmianie: z kobiety zależnej finansowo do wykształconej i niezależnej. Realizacja programu rodzi wiele pytań dotyczących jego wpływu na aktywność zawodową polskich kobiet, ale też na poczucie ich uznania. Niemiecki socjolog Axel Honneth łączy uznanie z najważniejszą sferą życia człowieka – z pracą. Z pracą, z której na rzecz 500 Plus coraz częściej rezygnują kobiety. Autorka artykułu zadaje pytania o możliwy wpływ programu na poczucie uznania polskich kobiet.

Słowa kluczowe: Program Rodzina 500 Plus, uznanie, polskie kobiety

THE NEGATIVE ASPECTS OF A PROGRAM FAMILY 500 PLUS

Abstract. Subject of this article is a critical reflection on the program launched by the Polish Government, Family 500 Plus, which provides financial support for families with aim of increasing birthrate in Poland. The article focuses on a relationship between the economics and culture of this program. Specifically how this program will influence the image of Polish women, which have changed since women received their electoral rights – from a financially dependent woman, to an educated and independent woman. The implementation of the 500 Plus raises questions about the impact of the program on professional activity of Polish women, but also on the sense of their recognition. German sociologist Axel Honneth links a recognition with most important sphere of human life, work. Due to the impact of 500 Plus, women are increasingly giving up their jobs. The author of the article examines the possible impact of the program on the sense of recognition of Polish women.

Keywords: Program called Family 500 Plus, recognition, Polish women

Wstęp

Przedmiotem artykułu jest krytyczna refleksja dotycząca Programu Rodzina 500 Plus, sztandarowego projektu rządu Prawa i Sprawiedliwości, konserwatywnej partii politycznej, która od 2015 r. samodzielnie rządzi w Polsce.

Projekt ten ma za zadanie, jak głoszą politycy partii, pomóc polskim rodzinom w wychowaniu dzieci, służyć jako częściowe pokrycie kosztów związanych z zaspokojeniem potrzeb życiowych dziecka. Program w swoim założeniu poza materialnym wsparciem rodzin ma przyczynić się do przyrostu naturalnego. Rodzina 500 Plus zakłada wypłacanie do ukończenia 18 roku życia zasiłku w wysokości 500 zł miesięcznie na każde drugie i kolejne dziecko, a na pierwsze dziecko w przypadku kiedy dochód na członka rodziny nie przekracza 800 zł¹. Program uwzględnia też wyższy zasiłek w przypadku dziecka niepełnosprawnego w rodzinie.

500 Plus to działania rynkowe połączone ze sferą moralno-etyczną. To relacje i zależności, jakie powstają na styku kultury i ekonomii. To konsolidacja rozwoju gospodarczego kraju z ideologią chrześcijańsko-demokratyczną, w której najważniejsza jest rodzina.

Program stara się połączyć rozwój gospodarczy kraju z długofalowymi działaniami polityki społecznej rządu, poprzez wprowadzenie na rynek kwoty przeznaczonej głównie na konsumpcję. W roku 2016 było to ponad 17 miliardów złotych, na rok 2017 zaplanowano w budżecie krajowym ponad 24 miliardy złotych. Wsparcie ekonomiczne dla rodzin, jak twierdzą politycy i rodziny korzystające z programu są ogromne. Ale czy w wymiarze etyczno-moralnym wszystko jest w porządku? Czy program 500 Plus nie przyczyni się do stworzenia kobiety uzależnionej finansowo od Programu, czy nie pozbawi kobiet polskich autonomii, niezależności finansowej, godności osobistej i uznania, które wg niemieckiego socjologa Axela Honnetha łączy się z najważniejszą sferą życia człowieka z pracą?

Axel Honneth, twórca teorii uznania, filozof i socjolog niemiecki, który jest reprezentantem szkoły frankfurckiej, uznający pracę nad sobą, nad samorealizacją, za najważniejszą sferę rozwoju życia jednostki, miałby zapewne wątpliwości. Teoria uznania wg Axela Honnetha² w zestawieniu z założeniami Programu 500 Plus wydaje się być w opozycji do praw wolności jednostki, a w szczególności do praw wolności kobiety. Idealizowany przez rządzących program chce przedstawić w feministycznej perspektywie. W publikacji chce dokonać demaskacji programu, jako społecznie szkodliwego i uzależniającego ekonomicznie kobiety.

---

¹ Informacje dotyczące programu Rodzina 500 Plus pochodzą ze strony internetowej Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

² Teoria uznania wg Axela Honnetha obejmuje trzy sfery funkcjonowania człowieka. Do najbardziej dojrzałej sfery uznania wg Honnetha należy praca. Tę formę uznania Honneth nazywa poważaniem siebie. Praca jednostki jest dostrzeżona, uznawana, w wyniku czego jednostka jest dostrzeżona przez innych i tym samym zyskuje uwagę. Ten rodzaj uznania ma wymiar społecznego wkładu jednostki w rozwój społeczny.

1. Kategoria „uznanie”

Definicja słowa „uznanie” wg *Słownika języka polskiego*³ oznacza wolę i szacunek. To uznanie dla kogoś lub czegoś. Słowo to ma więcej znaczeń, mówi o aprobachie, o zgodzie na coś, o szacunku do kogoś. Kiedy do słowa „uznanie” dodamy określenia „do kobiet” i „dla kobiet”, to zobaczymy feministyczną układankę, mówiącą o wolności, o prawie do decydowania o sobie i o swoim ciele, o aprobachie społecznej, o prawie do samostanowienia. W tej konstelacji słów słychać uznanie i szacunek do kobiet. Uznanie dla przedstawicielek homo sapiens, które w Polsce najczęściej kojarzone jest z rolami płciowymi; posłannictwem matki i żony. Wizerunek ten promowany i wzmacniany jest przez instytucje świeckie: państwo, rząd, sądy, oraz instytucję Kościoła katolickiego. Dzięki takiej „promocji” kobiety są w centrum uwagi, nie będąc w centrum decyzyjnym, koniecznym do zdobycia uznania.

2. Uznanie dla kobiet w sferze prywatnej

W Polsce od XIX w. nieustannie toczy się walka o uznanie praw kobiet. Dzisiejsze zmagania mają różnorodny przebieg. Odbywają się w świetle kamer, na ulicach polskich miast lub w sposób zakamuflowany, np. w zapisach programu Rodzina 500 Plus.

Zgodnie ze schematem teorii Axela Honnetha kobiety, aby zdobyć uznanie, muszą na początku zdefiniować swoje roszczenie, a potem przejść do działania, a przy niezadowolających efektach udoskonalić metodę walki. Kobiety w sferze prywatnej, czyli w rodzinie, czuły się najbezpieczniej, dlatego tam upatrywały uznania dla swoich praw, w tym dla kwestii związanych z prokreacją. Dzisiejsza współczesna kobieta domaga się, i to coraz głośniej, zwrotu praw prokreacyjnych, z których władza i Kościół przez lata ją okradały. W związku z tym jesteśmy świadkami coraz silniejszych negatywnych interakcji toczących się pomiędzy sferą publiczną a prywatną, czego przykładem jest fala „czarnych marszów”, która miała miejsce na ulicach polskich miast. Kobiety podczas tych manifestacji żądały od instytucji publicznych, a także od Kościoła katolickiego odstąpienia od regulacji prawnych, dotyczących spraw należących do sfery prywatnej, związanej z seksualnością, z prokreacją i z aborcją. „Czarne marsze” miały na celu publiczne pokazanie dezaprobaty dla pomysłów rządzących. Podczas wieców kobiety na współczesnej agorze, na rynkach i ulicach wielu miast, apelowały do władzy, aby oddała im prawo do decydowania o sobie.

---

³ Szymczak M. (red.): *Słownik języka polskiego*, tom III. PWN, Warszawa 1989, s. 642.

W obecnej dobie żyjemy w kulturze obnażania⁴, w której zacierają się granice między tym, co prywatne, a tym, co publiczne. Żyjemy w czasach, w których ciało i płeć są obecne w dyskursie społecznym, w mediach i w polityce. Wraz z demokratyzacją życia coraz częściej publicznie mówi się na tematy zarezerwowane wcześniej wyłącznie dla sfery prywatnej. Czy publiczne mówienie o sprawach związanych z seksualnością kobiet, o reprodukcji, nie jest odzieraniem kobiet z szacunku? Czy nakłanianie kobiet poprzez zachęty finansowe do prokreacji nie uwłacza ich godności? Program Rodzina 500 Plus publicznie próbuje wywrzeć na kobietach czynnikiem ekonomicznym decyzję o liczbie urodzonych dzieci. 500 Plus nakłania kobiety do rodzenia kolejnego dziecka, bo za urodzenie pierwszego program nic nie płaci.

Światowa Organizacja Zdrowia w roku 1968⁵ zdefiniowała prawa reprodukcyjne par i jednostek, wyczułając rządy państw na kwestie moralno-etyczne prokreacji. W swoich zapisach organizacja zwracała uwagę na uznanie praw prokreacyjnych. Uznała, że pary i jednostki mają prawo do własnych decyzji, wolnych od dyskryminacji i przymusu. Czy założenia demograficzne 500 Plus to racjonalne myślenie o polskim baby boomie czy też irracjonalny pomysł?

Analizując teorię płodności Beckera (1960), w oparciu o czynnik kosztów bezpośrednich i pośrednich związanych z utrzymaniem dziecka można odnieść wrażenie, że 500 Plus idealnie wpisuje się w teorię wyboru liczby potomstwa⁶. Według założeń teorii Beckera, która odrzuciła wyjaśnienie, że dzieci są dobrem niższego rzędu oraz że cena dzieci rodziców o wysokich dochodach jest wyższa niż cena dzieci rodziców o niskich dochodach, uznał, że dochód ma mały dodatni wpływ na liczbę dzieci, przypuszczał jednak, że negatywna korelacja między wiedzą na temat zapobiegania ciąży a dochodem może zmienić znak zależności dochód-płodność na ujemny, zaproponował, że wyższe wydatki na dzieci w rodzinach o wyższym dochodzie są głównie wydatkami na zwiększenie jakości dzieci.

Liczba posiadanych dzieci jest efektem racjonalnych decyzji o charakterze ekonomicznym. Program Rodzina koncentruje się na czynniku ilościowym, a teoria Beckera na jakościowym. Zgodnie z teorią Beckera⁷ ludzie wolą mieć mniej dzieci, aby zachować zdolność finansową do inwestowania w rozwój i edukację już posiadanych. Dopiero nadwyżki finansowe w gospodarstwie domowym wg tej teorii byłyby czynnikiem

⁴ Kultura obnażania wg Briana McNaira – socjologa mediów na brytyjskim Uniwersytecie Stirling – to społeczno-historyczna ewolucja nowoczesnego przedstawiania wizerunku płci i seksualności, która nie jest efektem upadku moralnego, lecz związana jest z liberalną polityką, rozwojem feminizmu, ruchu praw gejów oraz edukacji zdrowotnej.

⁵ Prawa reprodukcyjne zaczęły rozwijać się jako element praw człowieka od 1968 roku, gdy odbyła się Międzynarodowa Konferencja Praw Człowieka. Rezultatem konferencji było powstanie niewiążącej Proklamacji teherańskiej. Proklamacja jako pierwszy dokument międzynarodowy podjęła kwestię praw reprodukcyjnych: „Rodzice mają podstawowe prawo człowieka do zdecydowania w sposób wolny i odpowiedzialny o liczbie i odstępach czasowych pomiędzy narodzinami dzieci”.

⁶ Teoria płodności według Beckera, http://coin.wne.uw.edu.pl/lbyra/pliki/demo_2/Plodnosc-sljady.pdf.

⁷ Gary Stanley Becker – ekonomista, laureat Nagrody Nobla. Prowadził badania nad szerokim spektrum spraw związanych z ludzkimi zachowaniami i interakcjami, w tym nad czynnikami determinującymi płodność. Twórca ekonomicznej teorii płodności.

zwiększającym dietność. Program Rodzina 500 Plus, z którego korzystają głównie rodziny z Polski B, to minimum socjalne, które zapewnia podstawę egzystencji. W tych rodzinach nie ma mowy o nadwyżkach budżetowych, pozwalających na poprawę jakości życia i na inwestowanie w edukację dzieci.

Następnym czynnikiem, który mógłby zwiększyć dietność, jest wzrost aktywności zawodowej kobiet. Program Rodzina wywołał reakcję odwrotną. Zgodnie z wyliczeniami ekonomicznymi dostępnymi na stronie internetowej Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej na programie zyskują rodziny wielodzietne, zamieszkujące głównie Polskę słabiej rozwiniętą. W rodzinach wielodzietnych kobiety rezygnują z aktywności zawodowej na rzecz świadczeń z programu, nie zastanawiając się nad negatywnymi w dłuższej perspektywie czasu skutkami podjętych decyzji.

Innym bodźcem mogącym mieć wpływ na zwiększenie dietności jest oddzielenie rodzicielstwa od małżeństwa. Z opracowań Eurostatu⁸ wynika, że więcej dzieci na świecie rodzi się poza związkami małżeńskimi. W krajach skandynawskich wskaźnik urodzeń pozamałżeńskich wynosi ponad 50%, a w Islandii 60%. W Polsce poza małżeństwem rodzi się 23% dzieci. Program 500 Plus nie wykorzystał do końca tego czynnika, nie wspiera dzieci wychowujących się w niepełnych rodzinach. Nie ma w nim dodatkowego kryterium finansowego dla matki samodzielnie wychowującej dziecko. Program już w nazwie dedykowany jest wyłącznie rodzinie.

3. Uznanie dla kobiet w sferze publicznej

Zygmunt Bauman⁹ sferę publiczną¹⁰ utożsamiał z miejscem, w którym dochodzi do styku interesów prywatnych z interesem publicznym. Przestrzeń, w której powinno dochodzić do wymiany poglądów, do starć słownych w obrębie obowiązującego prawa. Profesor Bauman mówił i pisał o sferze publicznej, przytaczając jako wzór grecką polis, Arystotelesa i antyczną agorę. Mówił, że było to miejsce, w którym dochodziło do wymiany poglądów dotyczących przedłożenia interesu prywatnego nad interes publiczny, miejsce gdzie tłumaczono obowiązki

---

⁸ Urząd Statystyczny Unii Europejskiej z siedzibą w Luksemburgu. Na poziomie Unii Europejskiej Eurostat zapewnia tworzenie statystyki europejskiej zgodnie z ustalonymi przepisami i zasadami statystycznymi. Eurostat utworzono w 1953 r. w celu wsparcia prac Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, a od 1958 r., po powstaniu Wspólnoty Europejskiej, stał się jedną z podstawowych jednostek Komisji Europejskiej. Misją Eurostatu jest dostarczanie Unii Europejskiej wysokiej jakości informacji statystycznych na poziomie europejskim, które umożliwiają porównania między krajami i regionami.

⁹ Zygmunt Bauman (ur. 19 listopada 1925 w Poznaniu, zm. 9 stycznia 2017 w Leeds) – polski socjolog, filozof, eseista, jeden z twórców koncepcji postmodernizmu – ponowoczesności, płynnej nowoczesności, późnej nowoczesności. Profesor nauk humanistycznych. Przez wiele lat pełnił funkcję kierownika Katedry Socjologii na University of Leeds, od 1990 był profesorem emerytowanym tej uczelni. Specjalizował się w teorii kultury.

¹⁰ Wykład Zygmunta Baumana: O sferze publicznej: prywatne zgryzoty na miejskim rynku, zarejestrowany w Lublinie w 2005 roku, <https://www.youtube.com/watch?v=ZDFYfjEqQUI>.

publiczne wobec obywatela, gdzie na agorze zawsze trwała niekończąca się dyskusja. Gdzie wszystko każdego dnia mogło być za zgodą mieszkańców polis renegotjowane. Gdzie powstawały twory materialne, czyli ramy prawne, określające relacje i zasady poruszania się pomiędzy sferami prywatną a publiczną.

Program Rodzina 500 Plus działa w sferze publicznej, na styku interesów publicznego z prywatnym. Różni się on jednak w sposób zasadniczy od Arystotelesowskiej wizji wspólnoty i społeczeństwa obywatelskiego, w której wsłuchiwno się w głos ludu. Dzisiaj w przestrzeni publicznej w kwestii programu nie dochodzi do wymiany poglądów, nie dochodzi do dyskusji, w której poruszano by kwestie wizerunkowe kobiet. W programach publicystycznych najczęściej słyszy się o poprawie sytuacji materialnej rodzin, ale nie mówi się o negatywnych skutkach ekonomicznych dla samych kobiet w perspektywie kilku, kilkunastu czy kilkudziesięciu lat. Nie mówi się też o ewentualnych renegotjacjach obowiązujących zasad.

Program Rodzina 500 Plus, w przeciwieństwie do antycznej agory, przedkłada interes publiczny nad prywatny, co w konsekwencji może doprowadzić do ubezwłasnowolnienia polskich kobiet. Najczęściej tych zamieszkałych w Polsce B¹¹, gdzie rozwój gospodarczy i społeczny kraju jest na niższym poziomie, co jest wynikiem niższego poziomu wykształcenia, ich mniejszej mobilności i migracji zarobkowej, w porównaniu do mieszkańców Polski A¹².

500 Plus jest projektem ryzykownym pod względem bezpieczeństwa finansów publicznych, jest nastawiony na systematyczne rozdawanie pieniędzy bez świadczenia pracy. Negatywną opinię w tej kwestii wyraziła w wywiadzie radiowym w kwietniu 2017 r. wiceministra cyfryzacji, Anna Streżyńska.

Wicepremier rządu polskiego, Mateusz Morawiecki, na konferencji naukowej w Toruniu, w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej, w lutym br., wypowiadał się na temat zrównoważonego rozwoju gospodarczego w kontekście Polski A i B, używając metafory organizmu ludzkiego jako układu oddechowego z jednym płucem. Nie odnosił się w swoim wykładzie ani razu do kwestii związanej z udziałem kobiet w budowaniu zapowiadanej przez rząd potęgi gospodarczej Polski. Czy zrównoważony rozwój gospodarczy Polski jest w ogóle możliwy bez udziału kobiet?

Nadal brak w przestrzeni publicznej rzetelnej merytorycznej dyskusji o negatywnych skutkach programu, o stratach gospodarczych, jakie może ze sobą przynieść i o stracie wizerunkowej polskich kobiet, które od wieków walczyły o równouprawnienie. O walce, jaką stoczyły, zmieniając swoją pozycję i swój status społeczny. Polki wraz z uzyskaniem przez Polskę niepodległości dekretem Marszałka Piłsudskiego uzyskały prawa wyborcze. W roku

---

¹¹ Polska A i B to potoczne i umowne określenie regionów Polski o znaczących dysproporcjach w gospodarczym i społecznym poziomie rozwoju, w tym w sieci komunikacyjnej, przemyśle, kulturze i innych. Wyrażenie „Polska A” symbolizować ma część kraju o wyższym, a „Polska B” tę o niższym poziomie rozwoju.

¹² Kozak M., Pyszkowski A., Szewczyk R. (red.): Słownik rozwoju regionalnego. PARR, Warszawa 2001.

2018 będziemy obchodzić 100-lecie tamtych wydarzeń. Pytanie, w jakim nastroju i czy będzie co świętować?

Podsumowanie

Celem niniejszej pracy była próba ukazania zależności pomiędzy programem Rodzina 500 Plus a utratą uznania dla kobiet w sferze prywatnej i publicznej.

Krytyczne myślenie o programie Rodzina 500 Plus poprzedzone było obserwacją zachowań społecznych kobiet korzystających z programu. W dalszym etapie konieczne było poszukiwanie argumentów i dowodów, w oparciu o teorie i fakty, które mogłyby te wcześniejsze obserwacje, przypuszczenia i refleksje potwierdzić. W konfrontacji z teorią uznania wg Axela Honnetha program ten stawia kobiety w sytuacji niekorzystnej. Pozbawia je uznania i szans na samorozwój. Program prowadzi do utraty niezależności. Zmienia wypracowany przez pokolenia wizerunku polskiej kobiety, z potrafiącej łączyć pracę zawodową z życiem prywatnym na kobietę niesamodzielną, uzależnioną finansowo.

Raport z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności¹³ sugeruje, że wraz z wprowadzeniem w życie programu 500 Plus następuje systematyczna dezaktywizacja zawodowa kobiet, które zwalniają miejsca pracy, nie poszukują nowej, stają się nieaktywne zawodowo. Wydaje się, że politycy przy udziale programu Rodzina 500 Plus znaleźli dobry sposób na zatrzymanie kobiet w domu. Rządzącym wydaje się, że znaleźli receptę na reaktywację dawnego wizerunku kobiety, Polki sprzed ponad 100 lat, żyjącej sprawami Kościoła, zajmującej się wyłącznie domem i rodziną. Kobiety w Polsce bez modyfikacji zasad programu Rodzina 500 Plus mogą cofnąć się wizerunkowo do czasów Virginii Woolf, która żyła na przełomie XIX i XX wieku.

Virginia Woolf, brytyjska feministka, w opowiadaniu pt. *Własny pokój* napisała, że bardziej niż przyznanie kobietom praw wyborczych ucieszył ją majątek, jaki dostała po swojej ciotce. Woolf przyznała, że spadek po zmarłej krewnej w wysokości 500 funtów rocznie ją ucieszył, bo ofiarował jej wolność i niezależność. 500 funtów rocznie i własny pokój to nie tylko symboliczny klucz do wolności kobiet. Otrzymany spadek pozwolił jej na rozwój intelektualny, poznanie własnej tożsamości i odmienności. Kobiety w Polsce w XXI wieku będą miały prawa wyborcze, ale bez zatrudnienia i godnej pensji nie będą mogły liczyć na rozwój i uznanie w żadnej sferze życia. Będą lekceważone i zależne finansowo od mężczyzn, polityków i systemu.

---

¹³ Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) – prowadzone od maja 1992 r. zgodnie z metodyką Międzynarodowej Organizacji Pracy co kwartał przez Główny Urząd Statystyczny badanie polegające na ankietowaniu ogólnopolskiej próby gospodarstw domowych.

Bibliografia

1. Cyżniewski M.: Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944-1956. Grado, Toruń 2006.
2. Denzin N.K., Lincoln Y.S.: Metody badań jakościowych. PWN, Warszawa 2009.
3. Fidelis M.: Kobiety i komunizm, nr 689. Znak, Kraków 2012.
4. Fraser N., Honneth A.: Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2005.
5. Gajewska A.: Hasło: Feminizm. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
6. Graff A.: Świat bez kobiet: płęć w polskim życiu publicznym. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2011.
7. Hegel G., Wilhelm F.: Fenomenologia Ducha. Fundacja Aletheia, Toruń 2002.
8. Koper S.: Wpływowe kobiety Drugiej Rzeczypospolitej. Bellona, Warszawa 2011.
9. Koper S.: Kobiety władzy PRL. Czerwone i Czarne, Wrocław 2011.
10. Koper S.: Skandaliści PRL. Czerwone i Czarne, Warszawa 2014.
11. Kubica G.: Siostry Malinowskiego, czyli kobiety nowoczesne na początku XX wieku. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
12. Kozak M., Pyszkowski A., Szewczyk R. (red.): Słownik rozwoju regionalnego. PARR, Warszawa 2001.
13. Marks K.: Kapitał. Wydawnictwo Studio EMKA, Wrocław 2012.
14. McNair B., Klekot E.: Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania. Muza, Warszawa 2014.
15. Modrzyk A.: Pomiędzy normatywizmem a realizmem. Od teorii uznania Axela Honnetha do radykalnie refleksyjnej krytyki społecznej. Korporacja Ha!art, Kraków 2013.
16. Nowak-Dziemianowicz M.: Walka o uznanie w narracjach: jednostka i wspólnota w procesie poszukiwania tożsamości. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2016.
17. Rasiński L.: Język, dyskurs, społeczeństwo. PWN, Warszawa 2009.
18. Stańczak-Wiślicz K.: Opowieści o trudach życia. Narracje zwierzeniowe w popularnej prasie kobiecej XX w. Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2011.
19. Szymczak M. (red.): Słownik języka polskiego, tom III. PWN, Warszawa 1989.
20. Woolf V.: Własny pokój. Wydawnictwo Sic, Warszawa 2002.